

Bölüm 6

ARTUKLULAR DEVLETİ KURLUŞU VE DEVLET YAPISI Artuk Bey Kimdir

ARTUK b. EKSÜK Selçuklu Sultanı Alparslan ve Melikşah devirlerinin ünlü kumandanıdır Malazgirt Zaferinin kazanılmasında çok önemli görevler üstlenmiştir.

Artuk bey Türk Oğuzlar 'ın Döğer boyuna mensup olan Zahirüddin Artuk Bey 400/1010 tarihinde Şehriman'da doğdu babası çobandı¹.

Artuk Bey Anadolu Fatih Alparslan'ın en önemli komutanlarından olup Alparslan'ının kızı ile evli idi ve bu evlikten Sokman, İlgazi, Behram, Hasan isminde dört oğlu dünyaya geldi².

Selçuklular'ın Mardin ve havalisine akınları, XI. Yüzyılın ortalarında başlamıştır ve bu çerçevede Mardin'e de 433/1042 tarihinde Türk akınları başlamıştır³. Ancak Malazgirt ile beraber artık Anadolu'nun yeni sahibinin kim olacağı kesinleşince bu akınlar daha yoğun bir şekilde bu dönemde artmıştır.

Artuk Bey savaştan sonra Bizans'la imzalanan antlaşmanın yerine getirilmemesi üzerine, Alparslan'ın buyruğuyla Orta Anadolu'da Yeşilırmak ve Kızılırmak havzalarında fetihler yaptıktan sonra Sakarya ırmağını geçerek İzmit taraflarına ulaştı. Alparslan'ın ölümü ve kardeşi Karaaslan Kavurt Bey'in saltanat iddiasıyla harekete geçmesi üzerine merkeze çağrıldı ve Kavurt'un bertaraf edilip Melikşah'ın tahta geçmesinde önemli rol oynadı.

¹ Mardin Tarihi Abdulgani Efendi(Aldulgani Fahri Bulduk isbn:97319-2217-8 s.35

² Mardin Tarihi Abdulgani Efendi(Aldulgani Fahri Bulduk isbn:97319-2217-8 s.35

³ 1.Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri İmak Ofset Basım Yayın SanTic.Ltd.Şti
İstanbul Temmuz -2006 ISBN: 975-585-622-6 say.48

Daha sonra tekrar Anadolu'ya dönen Artuk Bey Kutalmış oğulları, Tutuş, Afşin, Dilmaç oğlu Muhammed, Davud oğlu gibi Selçuklu şehzade ve emirleriyle birlikte Bizans'a karşı isyan edip İstanbul'a hücum hazırlanan ücretli Norman askerleri kumandanı Urselus'u mağlup edip esir almayı başardı.

Bir süre sonra Sultan Melikşah tarafından Anadolu fetih görevinden alınıp İran-Irak sınır bölgesindeki Hulvan'a (Irak kuzeyde Tikrît'ten güneyde Basra körfezine, doğuda Hulvân'dan) tayin edildi (1076).

Artuk Bey Ayrıca kendisine Ahsa ve Bahreyn'de isyan eden Karmatiler'le ilgilenme görevi de verildi. Artuk Bey 1076 da 7000 kişilik bir süvari kuvvetiyle Basra'ya oradan Ahsa'ya gitti ve Karmatiler ile uzun yıllar mücadele etmiş bulunan Abdullah b. Ali el-Uyuni ile birlikte Karmatiler'i tamamen itaat altına aldı (1079).

Artuk Bey aynı yıl Tacüddeve Tutuş'un emrinde Suriye seferine katıldı. Bu arada Hulvan ve el-Cebel'i Selçuklu topraklarına kattı ve bu başarıları üzerine Hulvan ve civarına vali tayin edildi.

Artuk Bey Haziran 1083 yılında Sultan Melikşah'ın buyruğuyla Mervanoğulları ailesinin idaresindeki Diyarbakır bölgesinin fethiyle görevlendirilen Fahrüddeve Muhammed b.Cehir'in maiyetinde sefere katıldı. Fakat Fahrüddeve ile anlaşmazlığa düştüğü için kuvvetleriyle birlikte savaşı terk ederek Sincar'a çekildi. Bu sırada Melikşah'ın Musul kuşatmasında bulundu. Sultanın kardeşi Tekeş'in isyan etmesi üzerine kuşatmayı kaldıran sultanla birlikte Merverrüz'e giderek onu cezalandırma harekâtına katıldı ve başarılı hizmetlerde bulundu.

Artuk Bey bununla birlikte Diyarbakır harekâtından ayrılması ve Musul Emiri Şerefüddeve Müslim ile anlaşması sebebiyle sultandan destek alamayınca ikta yeri olan Hulvan'a çekildi.

Artuk Bey daha sonra Melikşah'ın hizmetinden ayrılıp Suriye ve Filistin Selçuklu Hükümdarı Tacüddeve Tutuş'un hizmetine girdi. Tutuş babasının bu değerli kumandanını Kudüs ve yöresine vali tayin etti. Ayrıca serhat şehrini de kendisine ikta olarak verdi (1085). Bu arada Musul Emiri Müslim'in Melikşah'a karşı oluşturmaya çalıştığı ve içinde Tutuş ve Mısır Fatimileri'nin de yer aldığı bir ittifaka girdi ise de bu ittifak çeşitli sebeplerle gerçekleşmedi. Daha sonra maiyetindeki Türkmenlerle el-Cezire'ye gelen Artuk Bey, Fahrüddeve'nin ilhak harekâtına devam ettiği Diyarbekir bölgesini ele geçirme teşebbüsünde bulundu.

Artuk Bey, gönlünü almak isteyen Melikşah'ın gönderdiği hediyeleri kabul etmeyerek sultana karşı adeta isyan eder bir duruma geldi. Bunun üzerine Melikşah, el-Cezire de bulunan Selçuklu kumandanları Sa'düddeve Gevherayin, Karatekin ve Anuş Teğın vasıtasıyla onun kendisine itaat etmesini istedi. Maiyetindeki Türkmenlerin kendisini terk etmeleri üzerine, Artuk Bey önce bağlılık arz etti ise de sonra yeniden Tutuş'un hizmetine girdi.

Bu sıralarda Anadolu Selçuklu Hükümdarı Süleyman Şah'ın Antakya'yı fethi ardından Halep'i kuşatması üzerine, burayı elinde tutan Şerif Ebu Ali şehri teslim etmek maksadıyla Tutuş'u davet etti. Derhal harekete geçen Tutuş beraberinde Artuk Bey olduğu halde Halep'e geldi. Böylece Şerif Ebu Ali'nin entrikaları yüzünden karşı karşıya gelen iki Türk ordusu şiddetli bir savaşa tutuştular. Artuk Bey'in gayretleri sonucu Süleyman Şah'ın ordusu yenilgiye uğradı. Süleyman Şah intihar etti (5 Haziran 1086).

Artuk Bey, Kuzey Suriye hâkimiyeti için Selçuklu İmparatorluğu tabileri arasında ortaya çıkan bu kanlı buhran üzerine bölgeye bir sefer düzenleyip Halep yakınlarına gelen Sultan Melikşah'ın kuvvetlerine karşı saldırıya geçilmesini istedi ise de Tutuş bunu kabul etmeyerek Dimaşk'a çekildi.

Artuk Bey bundan sonra sultanın teveccühünü kazanmaya çalıştı ve 480 muharreminde (Nisan 1087) Bağdat'a hareket etti. Artuk Bey (Nisan 1087) tarihinde Kudüs'e döndü. Dört yıl valilik yaptığı Kudüs'te 484'te (1091) yılında vefat etti. Naşı Süleyman mabedine giden yol üzerinde defnolunmuştur.

Artuk Bey sağlığında beylik kurmamıştır⁴. 1063-1086 yılları arasında yirmi üç yıl gibi uzun bir süre Selçuklu Devleti hizmetinde bulunmuş olan Artuk Bey arap kaynaklarında nadir Türk kumandanlarından biri olarak vasıflandırılmaktadır⁵.

Artuk Bey'in vefatı sonrası Dukak ve Rıdvan arasındaki iç savaş daha da şiddetlenir. Bu iki kardeşin amansız mücadelesini fırsat bilen Fatımiler kolaylıkla Kudüs başta olmak üzere doğu şehirlerini aldı.

Resim 06.1. Artuk Bey'in kabrine ait hacet penceresi⁶

⁴ Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi Prof.Dr.Osman Turan Ötüken Neşriyat A.Ş İstanbul-Ekim 2011 S.154

⁵ Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi 3 cilt s.414

⁶ Selçuklu Şifreleri, Talha Uğurluel-Cansu Canan Özgen, ISBN 978-605-83011-7-7

Resim 06.2. Artuk Bey'in kabrinin de bulunduğu Mucahitler Haziresi⁷

Artuk'un oğulları Sökmen ve İl-gazi de Kudüs'te uzun müddet kalmadılar. Hatta bir rivayete göre, Fatımiler Haçlıları, Suriye'yi istilaya teşvik ettiler veya onlarla gizli ittifak yaptılarsa da nihayet Haçlılar Kudüs'ü alarak Fatimileri de oradan çıkardılar.

Kaynaklar Artuk'un akıllı, kudretli ve kahraman bir insan olduğunu yazar. İbn-ül-Esirde Artuk'un hiçbir savaştan mağlubiyet görmediğini söylemektedir.

Artuklular Zuhuru ve Menşei

Artuk Bey ve evlatlarının büyük ve sadık bir Türkmen kitlesine sahip bulunmaları, şüphesiz, asil Oğuz beylerinden olması ile alakalıdır. XIV. asır müelliflerinden Şemseddin el-cezeri, Artuklular, Oğuzların Döğer boyuna mensup göstermiştir⁸. Bazı Türk tarihçileri Artukoğullularının kurdukları devletlerde tedavüle koydukları paraları'nın üzerinde görülen işaretlerin Kayı damgası olduğunu ve Artukluların da bu boydan geldiğini ileri sürülmektedir.

Artuklular'ın törelerine sıkı sıkıya bağlı kaldıkları görülmektedir. Artuklular hâkimiyet ve devlet sembolü olarak oku kullandıkları gibi aynı mahiyeti ile damgalarını da muhafaza etmişlerdir.

⁷ Selçuklu Şifreleri, Talha Uğurluel-Cansu Canan Özgen, ISBN 978-605-83011-7-7

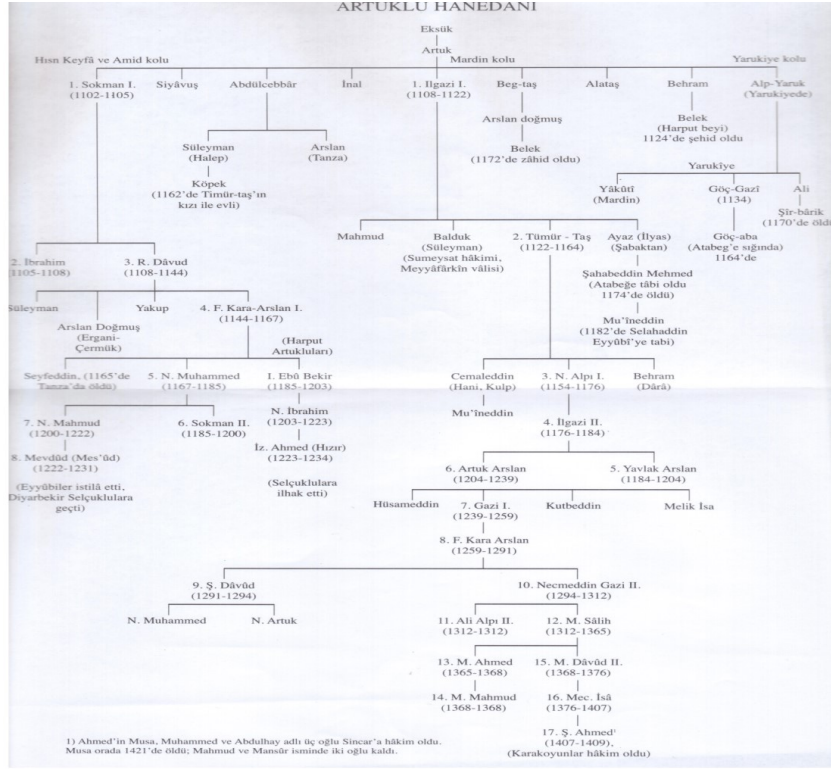
⁸ Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi Prof.Dr.Osman Turan s.155

Artuklular bu sebeple sikkelerinde bulunan işaretler üzerinde durmak ne kadar lüzumlu ise bunları isabetle teşhis ve tayinde de o derece hassasiyet göstermek şarttır. Zira bu işaretler arasında Kayı damgasına benzemeyenler daha çoktur.

Artuklular ve Artuk-ilinde yaşayan Oğuzlar arasında boy teşkilatı ve ananeleri çok kuvvetli olduğunda Cezeri'nin bu kaydı, eskiden beri kaynaktan gelmese de, çok mühimdir.

Artuklular'ın daima göçebe bir Türkmen kitlesine dayandıklarını, ordularının başlıca askerlerini bunlar teşkil ettiğini ve hanedanına daima eski bağlılık ve sadakatlerini sıkı bir şekilde muhafaza ettiklerini biliyoruz. Artuklular XIII. ve XIV. asırdan yıkılışına kadar hükümdarlarının yanında mücadeleleri hanedanın menşeiini tayin ve Cezeri'yi teyit eder mahiyettedir.

Selçuklular devrinde Anadolu'da kurulan siyasi teşekküllerden biri de Artukoğlular'ıdır. Doğu Anadolu ve kuzey Suriye'de haçlılara karşı yaptıkları cihat ve memleketlerinde vücuda getirdikleri eserler ile tanınan Artuklular diğer devlet veya beyliklerden sonra XII. asrın başlarında hâkimiyet kurabilmişlerdi. Mardin, Hasankeyf ve Harput bölgelerinde 1102-1409 yılları arasında hüküm sürmüş bir Oğuz Türkmen Beyliğidir.

Artuklu Hanedanı Soy Ağacı

Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı

Artukoğulları diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Artuklu hükümdarlarının da başının üzerinde "Sancak" taşınyordu. Bu konuda Ebu'l Fedail Muhammed el Hamavi'nin bildirdiğine göre son Hısn-Keyfa Artuklu hükümdarı Mevdut'un oğlu ile Hısn-Keyfa'da isyan eden Artuklu emirleri şehzadeyi hükümdar ilan etmişler ve başı üzerinde "Sancak" kaldırmışlardı⁹.

b) Artuklu hükümdarın tahta çıkışında genelde şenlik düzenlenmesi usuldendi. Mesela İbnü'l Ezrak'un verdiği bilgiye göre Mardin Artuklu Hükümdarı Tutbü'd-Din

⁹ Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.725

İlgazi'nin tahta geçişinde bunu kutlamak için şenlikler yapıldığı gibi bir takım vergiler de kaldırılarak halk memnun edilmişti. Artuklu hükümdarlarının saray hayatı hakkında şu an için bilgimiz sınırlıdır. Yönetim Kademesi aşağıda belirtildiği şekildeydi;

Hacib: Abbasilerden itibaren Türk-İslam devletlerinde saray teşkilatlarında yer alan bu memuriyet Artuklularda da bulunuyordu. Hükümdarla idareciler ve halk arasında aracı olan hacibler, daha çok hükümdarın güvendiği kimseler arasından seçilirdi. Haciblerin sayısı bir veya daha fazla olabiliyordu. Bazen hacibler başka görevlere de getirilebilirlerdi. Fakat haciblik lakabını yine de taşırlardı. Örnek olarak Hacib el Düneysiri, valilik görevine getirilmiş olmasına rağmen hacib unvanını korumaya devam etmiştir.

Haciblerin Artuklularda diğer Türk İslam devletlerinde sahip oldukları fonksiyonları taşıdıkları muhakkaktır. Artukluların bu kadar önemli görevi taşıyan haciblere geliri bol iktalar tahsis ettiklerini görmekteyiz. İbnü'l-Erzak'a göre, Mardin Artuklu hükümdarı Necmü'd-Din Alpi'nin hacibliğine getirilen Sadü'd-Devlel Altıntaş'a Sumeysat, yine aynı göreve getirilen Ebu Mansur-el-Cüveyniye de Şabahtan Bölgesi iktâ edilmişti. Ebnü'l Ezrak, Artuklularda haciblere Buk, Âlem ve Çavuş verildiğini söylemektedir. Artuklularda hacibler, esas vazifelerinin dışında hükümdarın özel işleri için de görev verilirdi.

Emiri-i Candar: Sarayda hükümdar ailesinin can güvenliğinden sorumlu koruyucuların komutanı olan bu memurlar Artuklu saraylarında da görev yapıyorlardı. Bunula ilgili tek kayıt ise Ebu'l Fedail Muhammed el-Hamayi'de bulunmaktadır. Bu kayda göre, Eyyubi Sultanı Melik Adil, Amid'i ele geçirdikten sonra Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı Mevdut'un Emir-i Candarı ile görüşmesine izin vermiştir¹⁰.

Candar: Saray teşkilatı içerisinde önemli bir

¹⁰ Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.726

fonksiyonu olmayan ve hükümdarın elbiselerinden sorumlu bu kişiler, Artuklularda da bulunuyordu. Ebu'l Fedail'in kaydın da Eyyubi Sultanı Melik Adil, Amid'i aldıktan sonra Artuklu Hükümdarı Mevdut için bütün ihtiyaçlarının görmek için Candar da tahsis edilmesini istemişti¹¹.

Çavuş: Saray teşkilatı içerisinde hükümdarın posta işlerini yürütmekle görevli bu memurlar diğer Türk-İslam devletlerinde olduğu gibi Artuklularda da mevcuttu. Bu konuda tek kaydımız Tahiü'l Mansuri'de yer almaktadır. Bu kayda göre, daha önce bahsi geçen olaydan sonra Melik Adil, Artuklu hükümdarı, Mevdud'a çavuş verilmesini de emretmişti¹².

Divan Mütevellisi: Hükümdarın veya vezirin başkanlığını yaptığı Divan-ı Ecell veya Büyük Divan'ın işleyişi ile ilgili protokol hizmetleriyle görevli olan bu kişiler, Divanın gündemini tespit ederek bu ünitenin ahenkli çalışmasını sağlardı. İbnü'l Erzaka göre 543/1148 tarihinde bu görevi yürüten Hasan b. Muhatter'in ölümü üzerine yerine oğlu Kerimü'd-Devle Ebu Mansur "Halid Müeyyidu'd- Devle" lakabı ile babasının yerine getirilmişti¹³.

Harem Ağası: Hükümdarın haremi ile ilgili olan bu birime ait kayıt ise, sadece Süryani Hihael'de bulunmaktadır¹⁴.

Nevbet: Mızıka takımı olup, sefer sırasında hükümdarın yanında yer alırdı. Artuklularda ise mızıka takımı değil de Nevbet Atı'nın bulunduğu söylenmektedir. Eyyubilerde ve Memlûklüler de bulunduğu bilinen ve

¹¹ Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.726

¹² Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.726

¹³ Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.726

¹⁴ Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.726

hükümdarın emirinde her an binmesi için hazır tutulan bu at, Artuklu hükümdarları için de bulunuyordu. Tarihü'l-Mansuri kaydına göre, Melik Adil, Artuklu hükümdarı Mevdut'a Nevbet Atı'nı kullanmasına müsaade etmişti¹⁵.

HÜKÜMET TEŞKİLATI

Divan-ı Ecell: Devletin icra organı olan bu teşkilat, Artuklularda "Divan-ı Ecell" (Büyük Divan) adını alıyordu¹⁶. Divan-ı Ecell "Darü'l Emare" denilen hükümet sarayında toplanırdı. Hükümdarın sarayına bitişik bir yerde veya saray bünyesi içerisinde yer alan bu divan, bazen hükümdarın, bazen de vezirin başkanlığında toplanırdı. Hısn-ı Keyfa Artuklu vezirlerinden İbn Summaka, Amid bu divana başkanlık yaptığı bir toplantıdan sonra suikast neticesinde öldürülmüştü¹⁷.

Divanın diğer üyeleri veya hükümet görevlileri asarında yer alan bazı kişiler ve birimler vardır ki, bunların da şöyle sıralayabiliriz.

Vezir: Vezir, hükümdardan sonra devlet içerisinde, askeri ve teknik işler dışında en yetkili ve sorumlu devlet adımı idi. Artuklu hükümdarlarının vezirleri olduğu gibi, hanedana mensup şehzadelerin de vezirleri vardı. Örneğin; Mardin Artuklu Hükümdarı Necmü'd-Din İlgazi'nin oğlu Süleyman ve Abdülmelik'in oğlu Sabit'i kendisine vezir edinmişti. Vezirler genelde ulema sınıfından olmasına rağmen bazen de askeri kökenli olabiliyordu. Hısn-ı Keyfa Artuklu vezirlerinden Cemalü'd-Din ve kardeşi el-Asil, ulema sınıfından gelmiş olan vezirler idi. Mardin Artuklu veziri Memkinü'd-Devle İbrahim b.Munkiz de aynı sınıf vezirlerden idi. Son Artuklu vezirlerinden Cemalü'd-Din el Sincari de kalem ehlinden gelen

¹⁵ Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.727

¹⁶ Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.727

¹⁷ Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.727

vezirlerden birisiydi. Umumiyetle Artuklu vezirlerinden büyük bir kısmı bu sınıfa dâhildi. Ancak az da olsa askeri kökenli vezirler de vardır. Örneğin Hısn-ı Keyfa Artuklu Hükümdarı II. Sokman'ın veziri olan İbn Summaka'nın öldürülmesinden sonra bu görevi getirilen el-Salah Kutluğ Aba, ordudan gelen vezirler arasında yer alıyordu. Vezire Dövan Nazırı da deniliyordu. Bu tabir Artuklularda Divan-ı Ecell-e başkanlık eden vezir ile aynı anlamda kullanılıyordu. İbnü'l Erzak da bir kayda göre, vezir Abdülmelik'in ölümü ile yerine el-Nasih Ali b.Ahmet el-Amid (Diyarbakır) ve Meyyafarikin'de (Silvan) Divan Nazırlığına getirilmişti. Burada anlaşılan ölen bir vezirin yerine diğer bir vezirin atanmasıdır. Vezirler hükümdarın olmadığı zamanlarda Büyük Divan'a başkanlık ederler ve idari işleri yürütürlerdi. Bazen hükümdar tarafından olağan üstü bir görev ile de vazifelendirilebilirdi.

Atabey: Anadolu Selçuklularında Divan üyesi kabul edilen Atabeyler genelde ümeradan (1. Beyler, amirler. 2. Üstsubaylar: Ordu kumandanı) olup, eyaletlere gönderilen şehzadelerin askeri ve idari yönden yetiştirilmesi görevini üstlenirlerdi. Yetişmesinden sorumlu Mürebbisi olduğu şehzadenin küçük yaşta olması durumunda Atabeyler, bundan yararlanarak idareye el koyup, bu şekilde yirmiden fazla devlet kurmuşlardır. Hasn-ı Keyfa Artuklu hükümdarı Nurü'd-Din Muhammed ölünce küçük yaştaki oğlu II. Sokman hükümdar olmuştu. Kendisine önce İbn Summaka vezirlik yapmış, onun öldürülmesi üzerine de Kutluğ Aba vezir olmuştu. İmadüddin el -İsfahani kaydına göre, Kutluğ Aba aynı zamanda II.Sokman'ın Atabey'i idi¹⁸.

Divanı-ı İstifa: Divanı-ı İstifa devletin mali işlerinden sorumlu birimdir. Bu görevi yürüten kimseye de "Müstevfi" adı verildi. Artuklularda Divan-ı İstifa ve bu göreve getirilen müstevfi hakkında ki bilgiyi Ezrak sayesinde öğrenmekteyiz. Buna göre 561/1165 yılında

¹⁸ Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.728

Kara-Arslan döneminde el-Safi Yahya, b, Abdü-l-Vahid bütün vilayetlerin istifa işleri ile görevlendirilmişti¹⁹. Buradan anladığımıza göre, müstevfi adına her vilayette görev yapan memurlar da bulunmakta idi. Kaynaklarda bu ünitenin çalışmasıyla ilgili ayrıntı bu güne kadar bulunamamıştır.

Amidlik: Artuklular'da merkezi teşkilata bağlı olarak çalışan görevlilerden birisi de Amid idi. Divan-ı İstifa'ya bağlı olarak çalışan bu memurlar, her eyalette vergi tarh ve tahsilinden sorumluydular. Artuklular da vergilerin tahsili için amidleri kullanıyorlardı. İbnül Ezrak, 560/1116'da Temim b. Adil'in Meyafaikin'e (Silvan) amid olarak tayin edildiğini ve bir sene sonra adı geçenin azledilerek yerine İbrahim b. el-Haç el Mearidi'nin getirildiğini kaydeder.

Divan-ı İşraf: Devletin mali ve idari işlerini kontrol eden bir nevi teftiş kurulu olan bu büroya Divan-ı İşraf ve başında bulunan kimseye de "Müşrif" adı verilirdi. Abbasilerden itibaren büyük Selçuklular ve Anadolu Selçuklularında var olduğu bilinen bu birim, Artuklularda da bulunuyordu. İbnül Ezrak'ın verdiği bilgiye göre müellifin bizzat kendisi 543/1148'de Divan Müsripliğine getirilmişti²⁰.

Evkaf Nazırlığı. Devlet teşkilatı içerisinde yer alan bu birim, vakıfların idaresinden sorumlu idi. Yine İbnül Erzak kaydına göre müellif divan müsripliğinden sonra Evkaf Nazırlığına atanmıştı. Ayrıca aynı kaynağa göre, vezir Abdülmelik vezaretten önce bu görevi yürütmekte idi²¹.

Divan-ı Muhtesip: Belediye işlerinden sorumlu olan bu divan, fiyatların tespiti ve kontrolü, şehrin temizliği,

¹⁹ Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.728

²⁰ Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.729

²¹ Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.730

ahlak dışı davranışların takibi v.b. görevleri yapardı. Bu görevi yapan kişiye “Muhtesib” denirdi. Daha çok ulema sınıfından olan kimselerin getirildiği bu memuriyet bütün Türk-İslam devletlerinde görülmektedir. Kaynakların verdiği bilgiye göre el-Amid b. Ebu Tahir, Mardin’de Artuklu Hükümdarı Timurtaş zamanında bu göreve getirilmişti²².

Naibler-Kâtipler: Artuklu Devlet Teşkilatının çeşitli birimleri ile ilgili olarak merkez veya taşrada naib ve kâtiplerin görevlendirildiğini de görmekteyiz. Görevi ve bağlı bulunduğu divan veya sorumlusu hakkında açık bilgi verilmemekle birlikte Zeynü’d-Din Şihab adında birisinin hem naiplik hem de kâtiplik görevini beraber yürüttüğüne dair bir kayıt vardır²³.

Kadılık: Türk-İslam devletlerinde sivil halkın adli meselelerini islami kaidelere göre halletmek görevi, kadılara verilmişti. Artuklular’da da hükümet merkezinde ve taşrada adalet işlerinden sorumlu kadılar bulunmakta idi. Hükümdar tarafından tayin edilen kadılara merasim esnasında atlas bir cübbe giydiriliyordu²⁴.

Artuklu Devlet Teşkilatında görev yapan ve kaynaklarda adına rastlayabildiğimiz kadı sayısı oldukça fazladır²⁵. Onun için burada hepsinin adını saymayacağız. Sadece birkaç örnek vereceğiz. 552/1157’de Şemsü’d-Din İbrahim Hısn-ı Keyfa kadılığına ve Sadrü’d-Din Ebu Ali de Siirt kadılığına getirilmişti.

Mezheplere göre bir şehirde müteaddit kadılar bulunuyordu. Hanefi, Şafii, Hanbeli ve Maliki olmak üzere tayin edilen bu kadılardan mezhebin kadısı baş kadı olurdu. Kadının naip, kâtip ve şahidleri de bulunuyordu.

²² Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.730

²³ Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.730

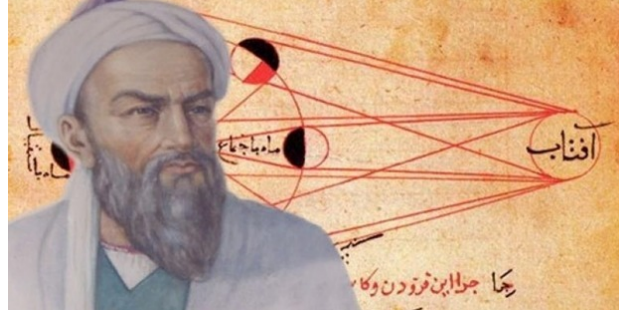
²⁴ Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.730

²⁵ Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.730

Bunlardan başka Artuklularda daha birçok kurumların bulunduğu muhakkaktır. Mesela haberleşme ile ilgili olarak Berid teşkilatının bulunduğu ve haberleşmeyi sağlamak için ulak olarak kullanmalarının yansısı özel yetiştirilmiş posta güvercini de kullandıklarını kaynaklardan öğrenmekteyiz²⁶.

ARTUKLULARIN BİLİM VE SANATA VERDİKLERİ DESTEKLER

Ebû'l İz El Cezeri'nin

1136 yılında Cizre'nin Tor mahallesinde doğmuştur. Sibernetik alanın kurucusu kabul edilen, fizikçi, robot ve matrix ustası bilim adamı "İsmail Ebul İz Bin Rezzaz El-Cezeri" 1206'te Cizre'de vefat etti.

Artukoğulları'nın sarayında 32 yıl Reis'ül Amal (başmühendislik) görevinde bulunan Cezeri, Artuklu emirlerinden Nureddin Muhammed (1167) ve oğulları Kutbeddin sökmen (1185) ile Nasirüddin Mahmud (1201) zamanında da saraydan ayrılmayarak çalışmalarını sürdürdü. Sarayda bulunduğu dönemde bir robot yaparak Artuklu Hükümdarı Mahmud bin Mehmed'e sundu. Kendi kendine hareket eden robotu hayranlık ve takdirle karşılayan Mahmud bin Mehmed, buluşlarını bir kitap

²⁶ Remzi Ataoğlu Türk Tarih Kurumu Basımevi-ankara 1994 Kaynaklara Göre Artuklu Devlet Teşkilatı s.731

haline getirmesini istedi. Bunun üzerine Cezeri de 502den fazla cihazın kullanım esaslarını, yararlanma olanaklarını çizimlerle gösterdiği en önemli eseri olan 'Kitab-ül-Cami beyn El İlmi vel- Amel-in-Nafi fi Sınaat-il-hiyel' (Mekanik Hareketlerden Mühendislikte Faydalanmayı İçeren Kitap) adlı eserini kaleme aldı.

Artuklu Türk Ebû'l İzz El Cezeri Sibernetik biliminin temellerini attı. Cezeri, en önemli çalışmalarını haberleşme, denge kurma ve atarlama, insanlar ile makinelerde bilgi alışverişi ve kontrolünü sağlama gibi konuları kapsayan sibernetik alanında yaptı. Bilgisayarın dayandığı sistemin ve sibernetik biliminin temellerini atan Cezeri, sibernetiğin babalarından sayılan İngiliz nöroloji profesörü Dr. Ross Ashby'nin 1951'de 'Üstün Denge Durumu'nu ortaya atmasından sekiz yüz yıl kadar önce otomatik sistem kurmakla yetinmeyip, otomatik çalışan sistemler arasında denge kurmayı başardı. İslam'ın Altın Çağında çalışmalar yapan müslüman bilim adamı ve mühendistir. Sibernetiğin ilk adımlarını attığı ve ilk robotu yapıp çalıştırdığı kabul edilen Ebû'l İzz El Cezeri'nin Leonardo da Vinci'ye ilham kaynağı olduğu düşünülür.

Ebû'l İzz El Cezeri bilim dünyasında çığır açan Eseri: Kitab-ı Hiyel Ebû'l İzz El Cezeri nin en önemli eseri, o güne kadar tasarladığı sibernetik ve elektronik sistemle ilgili robotları ve makineleri anlattığı kitabı 'Kitab-ül-Cami Beyn –el-İlmi vel-Amel-in-Nafi fi sınaat-il-Hiyel'dir. Kısaca 'Kitab-ı Hiyel' olarak da bilinen ve bugün beşi Türkiye'de olmak üzere on beş kopyası olan, Arapça kaleme aldığı bu eserinde, elli farklı aletin plan ve işleyişini anlattı. Bu aletler arasında otomatik cihazlar, kendi kendine öten

tavus kuşları, robot filler, otomatik saatler, ele su döken robot insan ve insan ve mühendislikle ilgili birçok alet bulunmakta. İlk 4 kısmında 10, son 2 kısmın da 5'er şekle yer verdiği 6 bölümden oluşan kitapta, her aletin şeklini renkli mürekkeplerle çizen Cezeri, şekillerde Arap harflerini kullanarak temel harfler işaretledi ve açıklamalarının kolayca anlaşılması için metinde bunlara göndermeler yaptı. Bazı yerlerde ise bu Arapça harflerin ebced hesabına göre değerleri'ni kullandı, bazılarında ise bugün hala anlayamamış olan gizli bir harf sistemni kullandı. Eserinde tasarladığı sistemleri ve mekanizmaları anlattıktan sonra bu aletlerin montajı ve nasıl çalıştırılacağı hakkında bilgi verdi.

Eserinde yer alan bütün şekilleri bizzat çizen, renklendiren ve yaldızlayan cezeri'nin 6 bölümden oluşan kitabında kısaca şunlar yer almaktadır:

Birinci Bölüm: Cezeri, kitabının ilk bölümünde su saati, kadranlı su saati, saat-i müsteviye ve saat-i zamaniye hakkında 10 şekil vererek çalışmalarını anlatır.

İkini Bölüm: Bu bölümde çeşitli kapların yapılışını, tasarladığı 10 şekille dillendirir.

Üçüncü Bölüm: Bu bölümde kan alınması (hacamat) ve abdest alınması ile ilgili ibrik ve tasların yapılmasını yine 10 farklı şekilde göstererek anlatır.

Dördüncü Bölüm: Bu bölümde havuzları ve fıskiyeleleri anlatır.

Beşinci Bölüm: Bu bölümde derin olmayan bir kuyudan veya akan bir nehirden suyu yükselten aletleri

tasvir eder.

Altıncı Bölüm: Kitabın bu son bölümünde birbirine benzemeyen 5 farklı makineyi ortaya koyar.

Cezeri'nin bu meşhur eseri, 1974 yılında Donald R. Rill tarafından İngilizceye çevrildi ve "Al Jazari's Book of Knowledge of Ingenious Mechanical Devices" adıyla yayınlandı.

Ebû'l İz El Cezeri buluşları ile çağına ışık tuttu

Ebû'l İz El Cezeri tasarladığı özellikle su ve kandil saatleri gibi aletler, çok karmaşık bir yapıya sahipti. O dönemde elektrik gücü, manyetik güç, foton etkisi veya elektromanyetik güçler olmadığı için Cezeri, aletlerini yerçekimi kuvveti, su gücü ve basınç tesirinden faydalanarak çalıştırıyordu.

Ebû'l İz El Cezeri'nin Saatleri Cezeri, saatler hakkındaki sistemlerini aynı mil üzerindeki bir gösterge ve onun üzerinden ucuna ağırlık asılı bir kayış geçen kasnak biçiminde tasarladı. Ağırlığın düşüş hızı yüzen bir cisimle kontrol ediliyordu. Kayışın öbür ucuna bağlanmış olan bu cisim ve içinde bulunduğu kap ağır ağır boşaltılıyordu. Belirli süreler içerisinde içi su dolu bir kova devriliyor, devrilince bir mandala dokunarak dişlinin bir diş ilerlemesini sağlıyordu. Cezeri, mandal dişli, palanga ve kaldıraçlardan oluşan sistemde, bugün motorlu araçlarda kullanılan krank milini ilk defa kullanmış oldu.

Ebû'l İz El Cezeri'nin Tavus Kuşu Saatii Cezeri, kitabının birinci bölümünde yukarıdakinden başka on farklı saatin nasıl yapıldığını gösterdi. Bunlardan en önemlisi ve

göze çarpanı, cephesi 420 santimetre yüksekliğinde olan ve 3 dış içerisinde anne, baba ve yavru tavus kuşları bulunan “tavus kuşu saati”dir. Cezeri’nin bu saatinin işleyişi şu şekildeydi: Her yarım saatte bir, sabit seviyeli bir kaptan akan su kayık şeklindeki kaba doluyordu. Suyla dolan kap devriliyor ve bu şekilde boşalana su bir çarkın dönmesini sağlıyordu. Çark dönünce alttaki tavus kuşu da dönüyor, yavrular kavga etmeye başlıyor, üstteki anne tavus kuşu ise 180 derece geri dönerek eski yerine geliyordu. Boşalan kap tekrar dolmaya başlayınca kabın içerisindeki şamandıra yükselerek anne tavus kuşunu yavaş yavaş döndürüyor, anne tavus kuşunun gagası da böylece dakikaları gösteriyordu.

Ebû’l İzz El Cezeri “nin Fil Saati Yine birinci bölümde anlattığı fil saati ise daha karmaşık bir mekanizmaydı. Bu sistem de tavus kuşunda olduğu gibi her yarım saatte bir ejderhanın ağzına bir top düşüyor, bir filin üzerinde oturan adam bir sopa ile file vuruyor, elindeki sopa da saati gösteriyordu.

Ebû’l İzz El Cezeri’nin aynı şekilde çalışan başka bir saat ise elinde tuttuğu bir balıkla karşısındakine bardak veren “balıklı adam” diye isimlendirilen bir robottu.

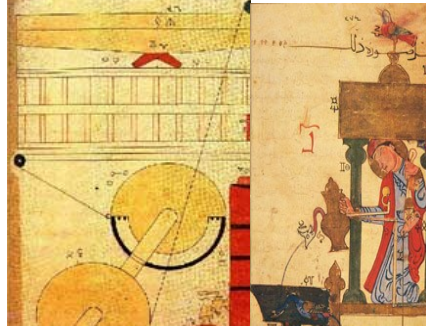
Ebû’l İzz El Cezeri’nin Hacamat Makinesi: Cezeri ‘nin tasarladığı diğer bir alet ise kan aldırırken, (hacamat) alınan kanın miktarını ölçmek için kullanılan bir alettir. Şamandıralar yardımıyla kan miktarının ölçüldüğü bu sistem, elinde çubuk tutan bir kadın simgesinin kanın hacmini göstermesi şeklinde çalışıyordu.

Ebû’l İzz El Cezeri’nin 50'den fazla cihazın kullanım

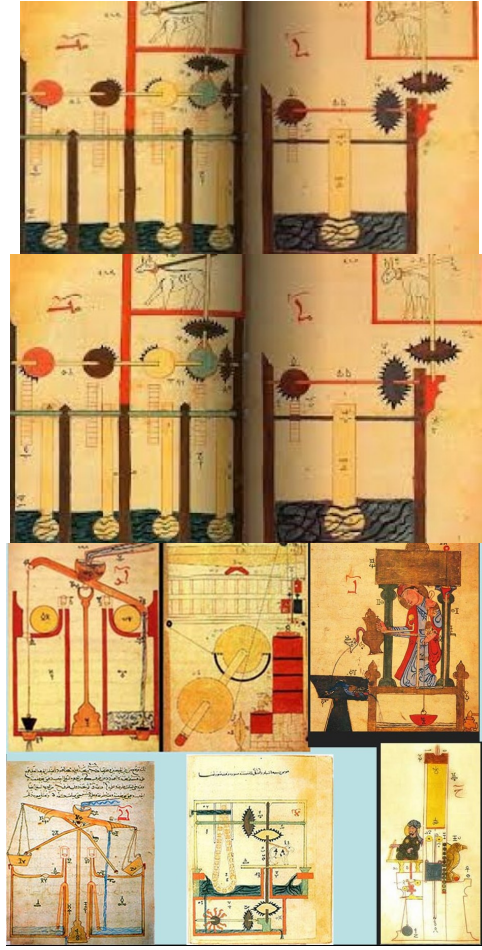
esaslarını, yararlanma olanaklarını çizimlerle gösterdiği bu olağanüstü kitapta Cezeri, tatbikata çevrilmeyen her teknik ilmin, doğru ile yanlış arasında kalacağını söyler. Bu kitabın özgün kopyası günümüze kadar ulaşamadıysa da bilinen 15 kopyasından 10'u Avrupa'nın farklı müzelerinde, 5 tanesi Topkapı ve Süleymaniye kütüphanelerinde yer almaktadır.

Ebû'l İzz El Cezeri'nin Fizikçi ve mekanikçi Ebû'l İzz El Cezeri "nin diğer bir eseri de Diyarbakır Ulu Camii'nin ünlü Güneş Saat'idir.²⁷

Ebû'l İzz El Cezeri "nin kitabında yer alan çizimler.

²⁷ <https://www.yeniakit.com.tr/kimdir/Cezeri>

Artuklu döneminde yetişen diğer bazı ilim ve bilim adamları.

İBNÜS-SALAH (Ö. 1147)

Artuklu Mardin Şifahanelerinde görev yapan ünlü hekimler arasında sayılan ve Şam'da tıp eğitimi almış Mardinli Fahreddin ve Necmeddin Temirtaş (1122-1151) döneminde İbnü's-Salâh gelir. Şehâbeddin es-Sühreverdî el-Maktûl'de Artuklu hükümdarlarından, Harput'un sahibi Ebû Bekir b. Karaaslan'a bilimsel bir eserini ithaf etmiştir.

Artukoğulları'nın hoşgörülü ortamında yetişen

felsefe bilgini ve tabip İbnü's-Salah (Necmeddin Ebü'l-Fütûh Ahmed b. Sırrî), aslen Hemedanlı'dır. Artukoğlu Hüsâmeddin Timurtaş b. İlgazi 'nin daveti üzerine, hânedanın himayesinde Mardin'de felsefe okutmuştur. 1147'de vefat etmiştir.

FAHREDDİN EL-MARDİNÎ (Ö. 1198)

Fahreddin el-Mardînî, Fahrü'l Mardînî olarak da bilinmektedir. 1155 yılında Mardin'de doğmuştur. Artukoğulları döneminin dünyaca ün yapmış tıp bilgini ve filozofudur. Aslen Kudüslü Ensârîler'dendir. Artuk b. Eksik, Kudüs'ü fethedince Fahreddin'in dedesi Abdurrahman'ı Mardin'e davet etmiş ve aile burada yerleşmiştir. Babası Muhammed b. Abdüsselam b. Abdurrahman el-Ensârî, kadıdır.

İbnü's-Salâh'tan felsefe, Bağdat Adudüdevle Hastanesi Başhekimî Eminüddeve İbn Tilmizî'den de tıp tahsili alma imkânı bulan Fareddin, böylece iki alanda uzmanlaşmıştır. Hocası ile birlikte İbn Sinâ'nın el-Kânûn fi't-Tıbb'ı üzerine yaptıkları inceleme ve tashihler, daha sonra Mardinî'nin el-Kânûn uzmanı olarak tüm dünyada ün yapmasını sağlamıştır.

Bir ara Dimaşk'a (Şam) gitmiş ve orada ünlü bir tıp âlimi ve hekimi olan Mühezzebüddin Abdürrahim b. Ali'ye el-Kânûn fi't-Tıbb'ın bir kısmını okutmuştur.

Halep Emiri'nin ricası üzerine bir müddet Halep'te kalıp dersler ve konferanslar veren Fahreddin, bu bilimsel faaliyetleri esnasında Şehâbeddin es-Sühreverdî el-Maktûl'e de hocalık yapmıştır. Sühreverdî (ö. 587/1191) hocası

Fahreddin el-Mardinî'yi eleştirmekten kaçınıyordu. Sühreverdî, Halep'te İslâm uleması ile giriştiği bilimsel tartışmalar sonucu İslâmiyet'e ihanetle itham edilerek Halep uleması tarafından Selâhaddin-i Eyyûbî'ye yapılan ihbar ve şikâyet sonucu, bu ulemanın verdiği fetva üzerine idama mahkûm olmuştu.

Fahreddin el-Mardînî'nin en parlak öğrencilerinden biri de

İbnü'r Rakîka İbnü'r Rukaya'dır. Bu öğrencisi Fahreddin'in tıp ve felsefî görüşlerini yeni nesillere aktarmayı başarmıştır.

Necmeddin İbnü'l-Minfah, Mardin'de yaşamış adı bilinen diğer önemli bir hekimdir.

1164'te Anazarvalı Dioskorides'in Materia Medica'sı Artuklular döneminde Mihran b. Mansûr b. Mihran tarafından Süryânîce'den Arapça'ya Kitabü'l-Haşâiş adıyla yeniden tercüme ettirilmiş ve Şehitlik Kütüphanesi'nde muhafaza edilmiştir.

ARTUKLU BİR VİZYONU

Bölgede 305 yıl kalan Artuklular, Türklerin yanı sıra Arap, Süryani, Rum, Ermeni ve Yahudi'lere de hükmediyor. Tarih kaynakları; Artuklu yönetimi altındaki her milletin, kendi lisanını konuştuğunu, kendi din ve mezhepleri üzerine ibadet ettiklerini aktarıyor. Adnan Çevik'in uzmanlık alanı Anadolu'nun Türkleşme sürecine girdiği yıllar. Bölge üzerine yaptığı 12 yıllık çalışma, Artuklu hanedanının enteresan insanlar çıkardığı düşüncesini oluşturmuş kendisinde. "Artuklu sultanları; mimariden, siyasetten anlayan, gittiği yeri imar etmeye çalışan, ilme ve ilim adamına kıymet veren insanlar. Aynı dönemde hüküm süren diğer iktidarlar var olan düzeni bozmaya çalışırken onlar düzen kurmak için uğraşıyor."

Adnan Çevik, Artuklu'yu içinde Türk'ü, Arap'ı, Fars'ı, gayrimüslim'i barındıran bir vizyon olarak tarif ediyor: "Bu coğrafyaya kimliğini müslüman bir Türk boyu kazandırmıştır. Tarih, bu toprakların yaklaşık 305 yıl önceki renginin her şeyiyle Türk olduğunu ortaya koyuyor. Hakim algı ise, Türkler'in bölgeye sonradan yerleştiği yönünde." Tarihî gerçeklere bilimsellikten uzak, milliyetçi hassasiyetlerle yaklaşmanın hatalı olduğunu belirttikten sonra bu tespiti yapan Çevik'e göre Kürtler Türklerden önce bu topraklarda var; ama Hakkâri Dağları'nda göçer toplulukları olarak yaşıyorlar. Hasankeyf'in, Mardin'in

içinde de, kültür, sanat, ticaret ve ilim hayatında da yoklar. Türk, Fars ve Arap kaynakları Kürtlerin yaşam alanı olarak kuzey Zağros dağ seddini işaret ediyor. Bu vesikalar üzerinden yol alındığında bugün sürdürülen pek çok tartışmanın hakiki zeminin uzağında cereyan ettiği görülüyor. Çevik, Artuklu'yu tanımanın güneydoğu coğrafyası üzerine bugün yazılıp söylenenleri tashih ve tekzip etmek açısından da önemli olduğu kanaatinde. "Aksi yönde iddiaları olanlar ortaya bilimsel veri koysun, tartışalım." dese de bölgede tarih adına görülen her şeyin Türk ve Müslüman Artuklu'yu işaret ettiğini eklemeyi ihmal etmiyor. Üzerinde yaşanan şehirlerle ünsiyet kurmak ve var olan sorunları aşmak için yalnızca toprağın kimler tarafından ve ne zaman fethedildiğini bilmek yetmiyor velhasıl. İnsanların o topraklar üzerinde nasıl yaşadığını anlamaya çalışmadan sokaklar ve binalarla yani tarihin izdüşümüyle konuşmak mümkün olmuyor. Sultanları 305 yıl hüküm sürse de varlığını koruyan mimari eserler Artuklu'nun aslında sanıldığından daha uzun ömürlü olduğunu ortaya koyuyor. Ancak koskoca bir medeniyeti sadece mimarî ile hatırlamak atalara karşı işlenecek en büyük saygısızlıklardan olsa gerek. Yüzlerce yıl önce bölgeye has bir denge siyaseti yürüten ve bu sebeple asırlardır rahmetle yâd edilen Artuklu'nun kulak verenlere anlatacağı daha çok şeyi olsa gerek...

MİMARİ ESERLER ARTUKLU'YU BİN YILDIR AYAKTA TUTUYOR

Artuklular'ın bugüne taşıyan en önemli unsurların başında mimari eserler geliyor. Artuklu şehirleri olan Mardin, Diyarbakır, Hasankeyf, Silvan, Kızıltepe, Nusaybin, Dara, Harput ve Halep'te hâlâ sanatkârlığı, tezyinatı ve malzeme seçimindeki ustalığı ile şaheser kabul edilen çok sayıda Artuklu mimari eseri bulunuyor. Bunlardan bazıları:

Mardin'de Emineddin ve Necmeddin külliyesi;

Harput, Silvan, Mardin, Kızıltepe Ulu camileri, Harput Alacalı Camii, Mardin'de Abdüllatif Camii, Bab-es-Sur da denilen Melik Mahmud Camii, Mardin'de Hatuniye de denilen Sitti Radvıyye, Ma'rufiye, Şehidiye, Melik Mensur, Altunboğa, Zinciriyye, Harzem'de Tacüddin-i Mes'ud, Diyarbakır'da Mes'udiyye ve Zinciriyye medreseleri Mardin'de Maristan, Radvıyye, Yeni Kapı ve Harput'ta dere hamamları, Hasankeyf, Haburman Botaman Suyu, Deve Geçidi köprüleri, Hasankeyf Sarayı, Diyarbakır İçkale Sarayı, Mardin'de Firdevs Köşkü, Silvan'da Darü'l-Acemıyye Sarayı Diyarbakır'da Ulu Beden, Yedi Kardeş Burçları, Harput Kalesi

Artuklular Döneminde Çelik Üretilmiş

Ilısu Barajı HES Projesi Kültürel Varlıkları Koruma Kurtarma çalışmaları kapsamında Hasankeyf Kazı Başkanı Yard. Doç. Dr. Mevlüt Eliüşük "Hasankeyf Arkeolojik Kazı Çalışmaları'nın beşinci etabı 292 numaralı parsel'de yapılan kazılarda;"Ulaştığımız materyaller Artuklular döneminde yüksek kalitede çelik üretimi yapıldığını gösteriyor." Şeklindeki ifadesi Artukluların bu zorlu coğrafyada 310 yıl hüküm sürmelerinin boşuna olmadığını en büyük delilidir.

Artuk Beyin Torunu Yakut Bey ve Oğlu Sokman Mardin Dönemi

Yakut(Yâkūtî) Bey M.S 1101-1104

Yakut (Yâkūtî)Bey, Artuk Beyin oğlu Hasan'ın oğludur. Amcası Emüniddin Sökmen Bey, Musul'daki Beni Ukayl hanedanının yıkılmasından sonra Musul'u Büyük Selçuklular adına yöneten, Kürboga (**Kürboğa** (Ebû Saîd Kivâmüddevle **Kürboğa**); Musul atabeyi ve tecrübeli bir kumandandı. Bazı kaynaklarda "Kerboğa", "Kurboğa", ("Gürboğa" olarak da adlandırılmaktadır.) ile H. 494/

M.1101 yılında Emünidden Sökmen Bey ile yapılan savaşta, Emüniddin Sökmen Bey, mağlub oldu. Beraberinde bulunan, Kardeşi Hasanın oğlu, Yakut esir oldu ve Kürboga tarafından Mardin kalesinde hapsedildi.

Sultan Alparslanın kızı, Emir Artuk'un eşi, torunu Yakut'un salıverilmesini Kürboga'dan rica etti, o da bıraktı²⁸, babaannesi tarafından esaretten kurtulduktan sonra esir kaldığı Mardin kalesi günlerinde Mardin'i sevmiş, Kaleyi elinde tutan Muganniden Kaleyi düşman taarruzlarından kurtarmak şartı ile kendisine bağlı Türkmenlerin iskânı için, izin istedi. Verilen bu izin ile kale altında yani bugünkü antik kente, ilk iskân faaliyetini başlattı ve ticaret yapmaya başladı.

Yakut Bey kalede oturanların yeni yerleşime, inen insanları tutuklatarak el ve ayaklarını bağladı kale kapısına getirdi. Kalede bulunanlara " kapıyı açınız, şayet açmazsanız bunları ödürürme tehdidinde bulundu. Kaledelikler talebi kesin bir dille ret etti. Bu cevabı alan Yakut Bey bir tutukluyu öldürdü, kale yönetimi bu kararlı duruş karşısında, kale kapısı açılarak şehir teslim edilmiş.

Yakut Bey 1104 yılında Musul yöneticisi Çökürmüş'ten Nusaybin'i almak üzere Mardin' den yola çıktı ancak yolda hastalandı. Nusaybin kalesi önünde bulunan muhasaraya at sırtında götürüldü ancak kaleden atılan bir ok ile şehit düştü. Yakutun vefatından sonra yerine Kardeşi Ali b.Hasan b.Artuk geçti.

Yakut 'un cenazesi Mardin'e getirilerek büyük ihtimalle Mardin, antik kentin ilk yerleşim alanlarından biri olan, Savur kapı civarında bulunan, savur kapı (Babı-Sor) çeşmesi veya Yakut Beyinin adının verildiği Yakutiye Medresesi civarında olması muhtemel.

"Abdulgani Efendi (Abdulgani Fahri Bulduk) Mardin

²⁸ Mardin Tarihi Abdulgani Efendi(Abdulgani Fahri Bulduk)ISBN: 975-19-2217-8 S.36 Abdulgani Efendi bu bilgileri döneme ait önemli müellflerin kaynaklarına dayandırmıştır.

Tarihi adlı eserinin 38. Sayfasında vermiş olduğu dip notta Yakut Bey Mardin’de ismine izafetle bir medrese yaptırıldığı Hacı Kasım Efendi ailesinden Bekir Efendi yanında gördüğüm H.1080/M.1669 tarihinde mezkur medresede yazılan bu risalenin nihayetindeki kitabenden anlaşılmıştır demekle ve bu medreseden eser yoktur diye not düşmüştür.

Bu medrese ile ilgili son yıllarda Mardin sevdalısı kardeşim İbrahim Yüksel beyin bu medrese ile ilgili yapmış olduğu araştırmalar takdire şayandır.

Cumhuriyetin ilk yıllarında özel mülkiyete geçen bu medresenin istimlak edilerek aslına uygun şekilde halkın istifadesine sunulması gerekir. Bu medresenin ayağa kaldırılması ve aslına uygun hale getirilerek işlevini sürdürmesi için büyük mücadele veren Mardin ’ e hizmette sınır tanımayan İbrahim Yüksel Beyin yaptığı tesptillerle ilgili resimler aşağıdadır.

Başta Mardin Artuklu Üniversitesi, Mardin Artuklu Belediyesi, Mardin Büyükşehir Belediyesi, Mardin Valiliği, kayıp olan bu mezarı ve Yakut beyin ismine izafeten yapılmış olan Medresenin gün yüzüne kavuşturulması vazife kabul edilmelidir. Bu konuda yapılacak her çalışma takdire şayan olacaktır.

Artuklu Sökmen Bey Dönemi Mardin M,S 1104-1105

Anadolu Fatihî Sultan Alparslan'ın torunu ²⁹, Sökmen Bey yeğeni Yakut ile birlikte M.S 1104-1104 tarihlerinde kale dışında ilk imar faaliyetlerini başlatmışlardır.

Sökmen Bey, Artuklu Beyliği'nin atası Artuk b. Eksük'ün oğludur. Artuk Bey'in Kudüs Selçuklu valisi iken ölümü üzerine (484/1091) Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti Hükümdarı Tutuş onun yerine iki oğlu Sökmen ile Necmeddin İlgazi'yi tayin etti.

Sökmen ve İl gazi, Suriye ve el-Cezire'de meydana gelen siyasî ve askerî olaylar sebebiyle devamlı olarak Kudüs'te kalamadıklarından şehri naipleri vasıtasıyla idare ettiler.

²⁹ Mardin Tarihi Abdulgani Efendi(Aldulgani Fahri Bulduk isbn:97319-2217-8 s.35

Tutuş 'un ölümünün (M.488/H.1095) ardından yerine geçen oğlu Rıdvân, daha önce babasının hâkimiyetinde olan Diyarbakır bölgesini ele geçirmek için yola çıkıp Tutuş 'un 486'da (1093) Sökmen'e iktâ etmiş olduğu Suruç'a (Serûç) yönelince Sökmen ondan önce şehre gidip savunma önlemleri aldı. Bunun üzerine Rıdvân Halep'e döndü ve bu defa Dımaşk'ta kendisinden ayrı bir Selçuklu Melikliği kuran kardeşi Dukak'a karşı savaş hazırlıklarına başladı.

Suruç'ta bulunan ve kalabalık bir Türkmen kuvvetine sahip olan Sökmen'i kendisine yardım için Halep'e davet etti. Sökmen de emrindeki kuvvetlerle Fırat'ı geçtikten sonra yolda rastladığı Rakka Emîri Yûsuf b. Abak'la beraber Halep'e yöneldi. Sökmen ve Yûsuf'un kendisine saldıracakları endişesine kapılan Rıdvân onları Mercidâbık yakınlarında karşıladı.

Sökmen, Rıdvân'la savaşmak niyetinde olan Yûsuf'tan ayrılıp Rıdvân'la birlikte Halep'e geldi. Rıdvân gösterdiği bu sadakatten dolayı Maarretünnu'mân'ı (Halep'in 70 km. güneyinde, üstünde birçok arkeolojik kalıntılar bulunan Zâviye dağlarının doğusunda, Halep'i Hama üzerinden Humus'a bağlayan tarihî yol üzerinde yer alır. Sökmen'e verdi. Dukak'a karşı Dımaşk'a saldırıya geçen Rıdvân'ın yanında yer alan Sökmen, bu sırada kardeşi İlgazi'nin Dukak tarafından hapsedildiğini öğrenince Kudüs'e giderek kardeşinin nâiblerini bertaraf edip şehrin yönetimine tek başına hâkim oldu.

Sökmen Bey (M.489/H.1096). Suriye ve Filistin Selçuklu Devleti'nin Halep ve Dımaşk merkez olmak üzere

ikiye ayrılmasıyla zayıf duruma düşmesini fırsat bilen Mısır Fâtımî Halifesi Müsta'îl-Billâh, Efdal b. Bedr el-Cemâlî kumandasında bir ordu göndererek Kudüs'ü işgal etti (H.Şâban 491 /M. Temmuz 1098).

Sökmen, daha sonra buraya geldiği anlaşılan kardeşi İl gazi ve bütün Artuklu ailesi mensuplarıyla beraber Kudüs'ten ayrılıp Halep'e Melik Rıdvân'ın yanına gitti (Muharrem 490 / Aralık 1096 - Ocak 1097). Bu sırada Dukak Halep çevresini yağmalamaya başlayınca Rıdvân, Sökmen ve diğer müttefikleriyle birlikte Durak'ın üzerine yürüdü. Sökmen, Kuvayk çayı kıyısında yapılan savaşta (5 Rebîülâhîr 490 / 22 Mart 1097) büyük cesaret ve kahramanlık gösterdi (İbnü'l-Adîm, II, 126). Aynı yıl Müsta'îl-Billâh Rıdvân'a haber gönderip Fâtımîler adına hutbe okutursa Dukak'a karşı kendisini destekleyeceğini bildirdi. Rıdvân'ın bu teklifi kabul edip Fâtımîler adına hutbe okutması Sünnî İslâm dünyasında büyük tepkiyle karşılandı. Bu uygulamaya karşı çıkan emîrlerin başında yer alan Sökmen hutbenin tekrar Abbâsîler adına okunmasında önemli rol oynadı.

Haçlılar'ın Antakya yönüne harekete geçmeleri üzerine Vali Yağısıyan, başta Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk olmak üzere Musul Selçuklu Valisi Kür boğa, Dimaşk ve Halep Selçuklu melikleri Dukak ve Rıdvân,

Humus Emîri Cenâhüddevle Hüseyin, Sincar Emîri Arslantaş ve Suruç Emîri Sökmen'e haber göndererek Antakya'ya yardıma gelmelerini istedi. Adı geçen emîrlar arasında yapılan toplantıda Sökmen, önce Diyarbekir bölgesine gidilip burayı hâkimiyet altına aldıktan sonra buradan sağlanacak kuvvetlerle Haçlılar'a karşı savaşılmamasını teklif etti. Teklifinin kabul edilmemesine kızan Sökmen, Rıdvân'ın saflarından ayrılıp Dukak'ın tarafına geçti. Haçlıların Antakya'yı işgali üzerine (H.491/M.1098) Selçuklu ordusu Musul Valisi Kür boğa kumandasında harekete geçti. Bu orduya diğer emir ve meliklerle birlikte Sökmen de katıldı. Kür Boğa'nın isabetsiz kararları yüzünden beraberinde bulunan emirler Selçuklu ordusundan ayrılırken Sökmen de bir süre daha savaştıktan sonra çekilmek zorunda kaldı.

Sökmen, yeğeni Belek b. Behrâm'a bıraktığı Suruç yönetimi bir süre sonra Urfa kontu I. Baudouin tarafından Suruç'un işgal edilmesi yüzünden (Temmuz-Ağustos 1098) şehri geri almak için harekete geçti. Şehrin senyörü Foulque de Chartres ve yeni Urfa kontu II. Baudouin beraberlerindeki Ermeni askerleriyle birlikte Suruç'u savunmaya başladılar. Yapılan şiddetli savaş sonunda Haçlı ve Ermeni kuvvetleri ağır bir yenilgiye uğratıldı. Ölüler arasında Foulque de Chartres de bulunuyordu. II.

Baudouin güçlükle Urfa'ya kaçtı (Rebûlevvel H. 494 / M.Ocak 1101). Hayatlarından endişeye kapılan hristiyan halkı, Latin Piskoposu Benedict ile birlikte iç kaleye çekilerek Sökmen'in kuvvetlerine karşı direnişi sürdürdüler. Bunun üzerine Sökmen iç kaleyi kuşatıp şiddetle sıkıştırmaya başladı. Öte yandan Urfa'ya kaçmış olan II. Baudouin, Antakya'ya giderek oradan sağladığı yeni kuvvetlerle Suruç'a yönelip savaşa katılınca Sökmen iç kaleyi kuşatmaktan vazgeçip II. Baudouin ile savaşa girişti.

Urfa kontunun Suruç'a gelip savaştığını haber alan iç kaledeki halk aşağı inip Türk kuvvetleriyle yeniden savaşa başladı. Sökmen düşman kuvvetlerini bozguna uğratmak üzereyken bir bölüm Türkmen'in kendisinden ayrılıp savaş meydanını terk etmesi yüzünden Suruç'tan çekilmek zorunda kaldı. Böylece Suruç yeniden Haçlıların işgaline uğramış oldu.

Musul Selçuklu Valisi Kür boğa, İmâdüddin Zengî b. Aksungur ile birlikte İnaloğulları'nın elinde bulunan Âmid'i kuşatmaya başlayınca (H.494/M.1101) şehrin emîri İbrâhim b. İnal bu sırada Suruç'u terk etmiş bulunan Sökmen'den yardım istedi. Sökmen yeğeni Yâkûtî ile birlikte İbrahim'in yardımına gitti. Çarpışmalar sırasında Yâkûtî, Kür boğa kuvvetleri tarafından esir alındı ve

Mardin Kalesi'ne hapsedildi. Kür boğa, savaşı kazanmasına rağmen sağlam surlara sahip olan Âmid'i ele geçiremeyeceğini anlayıp buradan ayrıldı.

Bu olayın ardından Cezîre-i İbn Ömer hâkimi Çökürmüş'ün saldırısına uğrayan Musul hâkimi Türkmen Mûsâ, Diyarbakır bölgesinde bulunan Sökmen'e haber gönderip kendisine hâkimiyetinde bulunan Hısnıkeyfâ (Hasankeyf) ile birlikte 10.000 dinar vereceğini, buna karşılık Musul'a yardımına gelmesini bildirdi. Sökmen'in Türkmen Mûsâ'nın yardımına gittiğini öğrenen Çökürmüş hemen kuşatmayı kaldırıp Musul'dan ayrıldı. Türkmen Mûsâ, Sökmen'i karşılamaya giderken bir suikast sonucu öldürüldü. Sökmen, Mûsâ'nın kendisine vermeyi vaat ettiği Hısnıkeyfâ kalesini Mûsâ'nın buradaki temsilcisinden aldı (H.495/M.1102). Böylece Hısnıkeyfâ'ya hâkim olan Sökmen burada ilk Artuklu Beyliği'ni kurdu.

Necmeddin İl gazi, Büyük Selçuklu Devleti tahtında hak iddia eden Melik Muhammed Tapar'ın Bağdat şahnesi idi. Selçuklu Sultanı Berkıyaruk'un Gümüştegin el-Kaysarî'yi Bağdat şahneliğine tayin etmesi üzerine İl gazi bu sırada Hısnıkeyfâ'da bulunan Sökmen'e haber gönderip yardım istedi. Bağdat'a hareket eden Sökmen, yolu üzerinde bulunan Tıkrît'i işgal ettikten sonra Bağdat yakınlarındaki Remle'de karargâh kurdu. Kendisine katılan İl gazi ve Hille Emîri Seyfüddevle Sadaka ile birlikte

Bağdat civarında bulunan Düceyl ırmağı yöresindeki bütün köyleri yağmaladı. Çevrede şiddetli bir yiyecek sıkıntısının başlaması ve halkın güç duruma düşmesi üzerine Halife Müstazhir-Billâh şahne Gümüştegin'i Bağdat'tan uzaklaştırdı ve İl gazi şahnelik görevine iade edildi.

Sökmen, yeğeni Ali'nin Mardin'i Çökürmüş'e teslim etmek istediğini öğrenince Mardin'e yürüyüp şehri onun elinden aldı. Buna karşılık kendisine Cebelcûr'u (Çapakçur) verdi (M.496/H.1103). Böylece Sökmen askerî ve iktisadî açıdan Diyarbekir bölgesinin Hısnıkeyfâ ve Mardin gibi iki büyük merkezini egemenliği altına almış oldu. Ancak Diyarbekir bölgesi sadece iki yıl (1102-1104) Sökmen'in idaresinde kaldı. Onun 498'de (1104) ölümüyle beylik Mardin ve Hısnıkeyfâ Artukluları olmak üzere iki kola ayrıldı.